

Investigating the Islamic Government's Approach to Cultural and Linguistic Pluralism in Light of the Qur'anic Principle of *Ta'aruf* and Respect for Human Diversities as Divine Signs

Reza Mollazadeh Yamchi¹, Meysam Shoayb²

¹ Postdoctoral Researcher, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Ferdowsi University of Mashhad; Foundation of Astan Quds Razavi Research, Mashhad, Iran (**Corresponding author**).
reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

² PhD., Department of Jurisprudence, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. m.shoayb68@gmail.com

Abstract

The contemporary world increasingly encounters the phenomenon of cultural and linguistic pluralism—a phenomenon that can serve as a source of civilizational richness and flourishing or, if mismanaged, as a ground for conflict and social fragmentation. In this context, the question of how an Islamic government should engage human diversities gains particular importance, especially since Islam, in its sacred texts—above all, the Noble Qur'an—offers clear principles and foundations for articulating the relation between diversity and unity. Key verses such as “O humankind, indeed We created you from a male and a female and made you peoples and tribes that you may know one another (*li-ta'arufū*) ...” (al-Hujurat, 13) and “And among His signs is the diversity of your tongues and your colors” (al-Rum, 22) both affirm the divine wisdom in diversities and the necessity of mutual recognition, and also identify *taqwā* rather than race or ethnicity as the criterion of merit. Alongside these, concepts such as the “single umma (*ummatan wāhidah*)” and “holding fast to the Rope of God (*ḥabl Allāh*)” delineate a unifying framework that can harmonize diversities under a shared, value-oriented telos. The central problem of this study is how to translate these two complementary principles—upholding the intrinsic worth of diversity and prioritizing faith-based unity—into an effective model for Islamic governance that both forestalls the threats of division and harnesses the synergistic opportunities arising from diversity. This research aims to undertake a deep rereading of Qur'anic foundations related to pluralism and unity and to extract their practical implications for governance in an Islamic society. Its primary focus is how Qur'anic teachings can simultaneously combine acceptance of and respect for linguistic, ethnic, and cultural diversities with the strengthening of cohesion and faith identity. Accordingly, the study endeavors to present a theological–strategic framework by which an Islamic state's

Cite this article: Mollazadeh Yamchi, R. & Shoayb, M. (2025). Investigating the Islamic Government's Approach to Cultural and Linguistic Pluralism in Light of the Qur'anic Principle of *Ta'aruf* and Respect for Human Diversities as Divine Signs. *Islamic Governance Studies*, 1(2), p. 139-164. <https://doi.org/10.22081/IJISLAMICGO.2025.72557.1038>

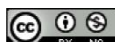
Received: 2025-05-05 ; **Revised:** 2025-05-20 ; **Accepted:** 2025-07-26 ; **Published online:** 2025-10-02

Type of article: Research Article

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

cultural and social policy-making in plural settings can be organized so that the values of diversity are preserved and allowed to flourish while the solidarity of the Islamic *umma* is reinforced. A subsidiary aim is to clarify the distinction between the Qur'anic concept of "*milla*" (a revealed way and sacred law) and the modern concept of "nation" in nationalist terms, in order to prevent theoretical conflations and identity misunderstandings. The method is descriptive-analytical with an approach of "critique of foundations" and strategic inference. First, data were collected from authentic sources, including the Noble Qur'an and authoritative Sunni and Shi'i exegeses, as well as documents and statements of leading thinkers of the Islamic world. Second, content analysis of the relevant verses was conducted to examine key concepts—*ta'aruf* (mutual recognition), "divine signs (*āyāt Allāh*)," "single umma (*ummatan wāḥidah*)," "the Rope of God (*ḥabl Allāh*)," and "*milla*"—from the perspectives of classical and modern exegetes. Then, by comparing juridical, exegetical, and political-theory readings, points of convergence and divergence were identified and employed to derive applicable principles for cultural policy-making. Finally, through an inferential method, the proposed framework was translated from the level of Qur'anic concepts to the level of executive strategies in governance. Examination of the Qur'anic verses and commentaries showed that the Qur'anic view of cultural and linguistic pluralism is not threat-centered but opportunity-centered. The principle of *ta'aruf* indicates that ethnic and linguistic diversities—as divine signs—form a groundwork for recognition and constructive interaction among human beings, and that denying or disparaging them constitutes opposition to God's creational *sunnah*. At the same time, the Qur'an regards *taqwā* as the criterion of excellence and of social ordering, thereby engendering an identity that transcends ethnic and geographic affiliations. Concepts such as the "single umma" and "the Rope of God" emphasize that the community of faith must be defined under monotheistic belief and that its unity is preserved by adherence to the divine religion and shared values. The data also showed the necessity—both theoretical and practical—of distinguishing the Qur'anic "*milla*," which is related to religion and *sharī'a*, from the modern "nation" of the nation-state, since the former is defined by faith and mission while the latter is grounded largely in political borders and historical attachments. It can thus be concluded that, for an Islamic government, combining the two aforementioned principles as a dual yet complementary structure—diversity as a legitimate reality and faith-based unity as the orienting guide of that diversity—can provide the basis for cultural and social policy. In practice, this combination yields strategies such as recognizing different languages and cultures within the framework of law and *sharī'a*; eliminating any discrimination based on ethnicity or language; creating institutional mechanisms for inter-cultural dialogue; and actively countering divisive ideologies. In this way, an Islamic government can, while benefiting from the rich reservoir of diversities, strengthen faith identity and social cohesion, and offer a model of peaceful coexistence and civilizational advancement that is rooted in revelatory principles and responsive to the complex needs of contemporary society.

Keywords: Cultural Pluralism, The Principle of *Ta'aruf*, Divine Signs (*Āyāt Allāh*), The Single *Umma*, Islamic Government.

تفکیک مقاربة الحكومة الإسلامية إزاء التعددية الثقافية واللغوية في ضوء الأصل القرآني للتعرف واحترام التنوعات البشرية بوصفها آيات إلهية

رضا ملازاده يامچی^۱، میثم شعب^۲

^۱ باحث ما بعد الدكتوراه، قسم علوم القرآن والحديث، جامعة فردوسي مشهد؛ مؤسسة أبحاث العتبة الرضوية المقدسة، مشهد، إيران (الباحث

المسؤول)، reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir

^۲ دكتوراه، قسم الفقه، كلية الإلهيات، جامعة فردوسي مشهد، مشهد، إيران. m.shoab68@gmail.com

المخلص

يشهد العالم المعاصر بصورة متزايدة وبوتيرة متسارعة ظاهرة التعددية الثقافية واللغوية، وهي ظاهرة إنسانية واجتماعية ذات أبعاد حضارية يمكن أن تتحول في حال إدارتها وتوجيهها إدارة رشيدة إلى مصدر للغنى الروحي والفكري والتكامل الحضاري والإبداع المجتمعي، بينما قد تصبح، إذا أهملت أو أسئى التعامل معها، أرضية خصبة للنزاعات الطائفية والقومية، وللانقسامات الاجتماعية والسياسية التي تهدد كيان الدولة والأمة. ومن هنا تنشأ الحاجة الملحة إلى بيان الكيفية التي ينبغي للحكومة الإسلامية أن تتعامل بها مع هذه التنوعات البشرية، خصوصاً وأن الإسلام، وفي نصوصه المقدسة وعلى رأسها القرآن الكريم، قد وضع أصولاً ومبادئ واضحة تحدد العلاقة الجدلية بين مبدأ التنوع البشري من جهة ومبدأ الوحدة الإيمانية الجامعة من جهة أخرى. فالآيات القرآنية الكبرى مثل قوله تعالى: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا» (الحجرات: ۱۳)، وقوله عز وجل: «وَمِنْ آيَاتِهِ اخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ» (الروم: ۲۲)، تؤكد أولاً حكمة الله تعالى في إيجاد التنوعات البشرية، وتدلّ على أن التنوع مقصد إلهي وسنة تكوينية لا يجوز إنكارها أو تجاهلها، وثانياً تقرر أن معيار التفاضل بين الناس ليس الانتماء العرقي أو الإثني أو الجغرافي، بل هو معيار التقوى الذي يعلو على سائر الانتماءات. وفي المقابل، يطرح القرآن الكريم مفاهيم وحدوية مثل «الأمة الواحدة» و«الاعتصام بحبل الله» ليقدم إطاراً توحيدياً شاملاً يدمج التعدد في ظلّ عقيدة التوحيد ورسالة السماء. وتكمن الإشكالية المركزية لهذا البحث في السؤال الآتي: كيف يمكن ترجمة هذين الأصلين المتكاملين - أصل الاعتراف بالقيمة الذاتية للتنوع وأصل جعل الوحدة الإيمانية المرجعية العليا - إلى نموذج فعال للحكومة الإسلامية المعاصرة بحيث يدرأ خطر الانقسام ويؤسّس في الوقت نفسه ما في التعدد من إمكانيات للتآزر والتكامل؟ وجاءت هذه الدراسة بهدف إعادة قراءة معقّنة للمفاهيم القرآنية المتعلقة بالتعددية والوحدة، واستخراج دلالاتها التطبيقية في سياق سياسات الحكومة الإسلامية. ويركّز البحث على كيفية صياغة إطار لاهوتي - استراتيجي يجمع بين القبول والاحترام للتعدّيات اللغوية والإثنية والثقافية وبين تدعيم الانسجام والهوية الإيمانية الجامعة. ويضاف إلى ذلك هدف فرعي مهم يتمثل في توضيح الفرق بين مصطلح «الملة» في القرآن الكريم الذي يشير إلى الدين والشريعة والطريق الإلهي، وبين

استناداً إلى هذه المقالة: ملازاده يامچی، رضا؛ شعب، میثم (۲۰۲۵). تفکیک مقاربة الحكومة الإسلامية إزاء التعددية الثقافية واللغوية في ضوء الأصل القرآني

للتعارف واحترام التنوعات البشرية بوصفها آيات إلهية. دراسات الحكومة الإسلامية، ۲۱(۱)، ص ۱۳۹-۱۶۴.

<https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.72557.1038>

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

نوع المقالة: بحثية

مفهوم «الأمة» أو «القومية» في المدلول الحديث القائم على الدولة - الأمة وحدودها السياسية، وذلك لمنع الخلط بين المفاهيم ولتفادي الالتباسات الهويةية والسياسية. وقد اعتمد البحث منهجاً وصفيًا - تحليليًا، مع التركيز على «نقد الأسس» والاستنباط الاستراتيجي. ففي المرحلة الأولى جُمعت البيانات من المصادر الأصلية الموثوقة، بما في ذلك القرآن الكريم وتفسير كبار علماء الشيعة والسنة، بالإضافة إلى وثائق وخطابات قادة الفكر في العالم الإسلامي. وفي المرحلة الثانية، جرى تحليل مضمون الآيات المرتبطة بالتعددية والوحدة، واستخراج المفاهيم المركزية مثل «التعارف»، و«الآيات الإلهية»، و«الأمة الواحدة»، و«حبل الله»، و«الملّة»، مع الاستناد إلى آراء المفسرين القدامى والمعاصرين. وتبع ذلك مقارنة دقيقة بين القراءات الفقهية والتفسيرية والفكر السياسي الإسلامي للكشف عن نقاط الالتقاء والاختلاف، بغية استثمارها في صياغة قواعد عملية قابلة للتطبيق في ميدان السياسات الثقافية والاجتماعية. وأخيرًا، صيغ الإطار النظري المقترح عبر الانتقال من مستوى المفاهيم القرآنية الكلية إلى مستوى الآليات التنفيذية للحكومة. وقد أظهرت نتائج الدراسة أنّ الرؤية القرآنية للتعددية ليست رؤية تهديدية، بل رؤية تعتبر التنوع نعمة وآية إلهية وفرصة للتكامل. فأصل «التعارف» يُبرز أنّ التنوعات العرقية واللغوية وسائل للتواصل والتفاعل الخلاق، وأنّ رفضها أو تحقيرها يُعدّ خروجًا على السنن الإلهية. وفي الوقت نفسه يقرر القرآن أنّ التقوى هي المعيار الأعلى للترتيب الاجتماعي والتفاضل، فهي تخلق هوية جامعة تتجاوز حدود القوميات والأعراق. كما أنّ مفهوم «الأمة الواحدة» و«الاعتصام بحبل الله» يرسّخان أنّ المجتمع الإيماني يجب أن يتأسس على العقيدة التوحيدية، وأنّ وحدته تُحفظ من خلال التمسك بالدين الإلهي والقيم المشتركة. وتبين أيضًا ضرورة التمييز بين مفهوم «الملّة» القرآني الذي يُحيل إلى الشريعة السماوية والدين الإلهي، وبين مفهوم «الأمة» في الإطار القومي الحديث القائم على الحدود والسياسة. وتخلص الدراسة إلى أنّ الحكومة الإسلامية تستطيع، من خلال الدمج بين الأصلين المذكورين ضمن هيكل ثنائي تكاملي، أن تضع سياسة ثقافية واجتماعية رصينة: فالتنوع يُعتبر واقعًا مشروعًا وضروريًا، والوحدة الإيمانية هي البوصلة الموجهة لهذا التنوع. وهذا الدمج يؤدي عمليًا إلى سياسات مثل الاعتراف الرسمي باللغات والثقافات المختلفة ضمن إطار القانون والشريعة، إزالة أشكال التمييز القائمة على العرق أو اللغة، إنشاء مؤسسات للحوار بين الثقافات، والتصدي الأيديولوجي والفكري للحركات الانقسامية. وبهذا تستطيع الحكومة الإسلامية أن تستثمر الإمكانيات الغنية للتنوع، وتعزّز في الوقت نفسه الهوية الإيمانية والانسجام الاجتماعي، لتقدّم نموذجًا حضاريًا للتعايش السلمي والتقدم الإنساني، يقوم على الأسس الوحيانية ويستجيب للتحديات المعقدة للمجتمعات المعاصرة.

الكلمات المفتاحية: التعددية الثقافية، أصل التعارف، الآيات الإلهية، الأمة الواحدة، الحكومة الإسلامية.

واکاوی رویکرد حکومت اسلامی به کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی در پرتو اصل قرآنی تعارف و احترام به تنوعات بشری به مثابه‌ی آیات الهی

رضا ملازاده یامچی^۱، میثم شعیب^۲

^۱ پژوهشگر پسا دکتري، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه فردوسی مشهد؛ بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، مشهد، ایران

reza.mollazadehyamchi@alumni.um.ac.ir (نویسنده مسئول)

^۲ دکتري، گروه فقه، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. m.shoai68@gmail.com

چکیده

جهان معاصر به‌طور فزاینده‌ای با پدیده کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی روبه‌روست؛ پدیده‌ای که می‌تواند عامل غنا و شکوفایی تمدنی باشد یا، در صورت مدیریت نادرست، بستر منازعه و تجزیه اجتماعی. در چنین زمینه‌ای، مسئله چگونگی مواجهه یک حکومت اسلامی با تنوعات بشری اهمیتی ویژه پیدا می‌کند، به‌ویژه آنکه اسلام در متون مقدس خود، به‌ویژه قرآن کریم، اصول و مبانی روشنی برای تبیین نسبت میان تنوع و وحدت ارائه داده است. آیات کلیدی چون «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا...» (حجرات، ۱۳) و «وَمِنْ آيَاتِهِ اخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْأَلْوَانِكُمْ» (روم، ۲۲) از سویی حکمت الهی در تنوعات و ضرورت شناخت متقابل را تأیید می‌کنند و از سوی دیگر، ملاک برتری را نه نژاد و قومیت بلکه تقوا معرفی می‌نمایند. در کنار این، مفاهیمی چون «امت واحده» و «اعتصام به حبل‌الله» چارچوبی وحدت‌بخش را ترسیم می‌کنند که می‌تواند تنوعات را در ذیل هدفی مشترک و ارزش‌مدار هماهنگ سازد. مسئله اصلی این پژوهش آن است که چگونه می‌توان این دو اصل مکمل - پاسداشت ارزش ذاتی تنوع و اولویت‌بخشی به وحدت ایمانی - را به الگویی کارآمد برای حکمرانی اسلامی ترجمه کرد، به نحوی که هم از تهدیدات تفرقه‌جویی جلوگیری شود و هم از فرصت‌های هم‌افزایی ناشی از تنوع بهره‌برده گردد. این پژوهش با هدف بازخوانی عمیق مبانی قرآنی مرتبط با کثرت‌گرایی و وحدت و استخراج دلالت‌های کاربردی آن‌ها برای حکمرانی در یک جامعه اسلامی شکل گرفته است. تمرکز اصلی بر این است که چگونه آموزه‌های قرآنی می‌توانند همزمان پذیرش و احترام به تنوعات زبانی، قومی و فرهنگی را با تقویت انسجام و هویت ایمانی جمع کنند. از این رو، تحقیق می‌کوشد چارچوبی الهیاتی - راهبردی ارائه دهد که بتوان بر اساس آن، سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی دولت اسلامی را در محیط‌های متکثر به‌گونه‌ای سامان داد که ارزش‌های تنوع حفظ و شکوفا شود، در عین حال، همبستگی امت اسلامی تقویت گردد. هدف

استناد به این مقاله: ملازاده یامچی، رضا؛ شعیب، میثم (۱۴۰۴). واکاوی رویکرد حکومت اسلامی به کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی در پرتو اصل قرآنی تعارف و احترام به تنوعات بشری به‌مثابه آیات الهی. *مطالعات حکمرانی اسلامی*، (۲۱)، ص ۱۳۹-۱۶۴.

<https://doi.org/10.22081/JISLAMICGO.2025.72557.1038>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۴/۰۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

<https://jislamicgov.isca.ac.ir>

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

نوع مقاله: پژوهشی

© ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

فرعی نیز تبیین تمایز میان مفهوم قرآنی «ملت» به معنای راه و شریعت آسمانی با مفهوم مدرن ملی گرایی است تا از خلط مباحث نظری و سوء برداشت های هویتی جلوگیری شود. روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی با رویکرد «نقد مبانی» و استنباط راهبردی است. مرحله نخست، گردآوری داده ها از منابع اصیل شامل قرآن کریم و تفاسیر معتبر شیعه و سنی، همچنین اسناد و بیانات رهبران فکری جهان اسلام بوده است. در مرحله دوم، تحلیل محتوای آیات مرتبط صورت گرفت تا مفاهیم کلیدی همچون «تعارف»، «آیات الهی»، «امت واحده»، «حبل الله» و «ملت» از منظر مفسران کلاسیک و متأخر واکاوی شود. سپس، با مقایسه برداشت های فقهی، تفسیری و اندیشه سیاسی، نقاط اشتراک و افتراق آن ها شناسایی و برای استخراج اصول کاربردی در سیاست گذاری فرهنگی به کار گرفته شد. در نهایت، چارچوب پیشنهادی با استفاده از روش استنباطی، از سطح مفاهیم قرآنی به سطح راهکارهای اجرایی در حکمرانی ترجمه شد.

بررسی آیات قرآن و تفاسیر نشان داد که نگاه قرآنی به کثرت گرایی فرهنگی و زبانی نه یک نگاه تهدیدمحور، بلکه فرصت محور است. اصل «تعارف» بیانگر این است که تنوعات قومی و زبانی به مثابه نشانه های الهی، بستر شناخت و تعامل سازنده میان انسان هاست و نفی یا تحقیر آن ها، مخالفت با سنت تکوینی خداوند محسوب می شود. در عین حال، قرآن معیار برتری و نظم دهی اجتماعی را تقوا می داند که هویتی فراگیرتر از تعلقات قومی و جغرافیایی ایجاد می کند. مفاهیمی مانند «امت واحده» و «حبل الله» تأکید دارند که جامعه ایمانی باید ذیل عقیده توحیدی تعریف شود و وحدت آن با تمسک به دین الهی و ارزش های مشترک حفظ گردد. داده های پژوهش همچنین نشان داد که تمایزگذاری میان مفهوم قرآنی «ملت»، که به دین و شریعت نسبت داده می شود، با مفهوم مدرن «ملت» در قالب دولت ملت، ضرورتی نظری و عملی است؛ چراکه اولی بر پایه ایمان و رسالت تعریف می شود و دومی عمدتاً بر مرزهای سیاسی و تعلقات تاریخی استوار است. می توان برای پژوهش نتیجه گرفت که برای حکومتی اسلامی، ترکیب دو اصل یادشده به صورت یک ساختار دوگانه اما مکمل - تنوع به عنوان یک واقعیت مشروع و وحدت ایمانی به عنوان جهت دهنده این تنوع - می تواند مبنای سیاست گذاری فرهنگی و اجتماعی باشد. این ترکیب در عمل به راهبردهایی چون به رسمیت شناختن زبان ها و فرهنگ های مختلف در چهارچوب قانون و شریعت، رفع هرگونه تبعیض بر اساس قومیت یا زبان، ایجاد سازوکارهای نهادی برای گفت و گوی بین فرهنگی، و مقابله فعال با ایدئولوژی های تفرقه افکن منجر می شود. بدین ترتیب، حکومت اسلامی می تواند ضمن بهره مندی از ذخیره غنی تنوعات، هویت ایمانی و انسجام جامعه را تقویت کند و الگویی برای همزیستی مسالمت آمیز و پیشرفت تمدنی ارائه دهد که ریشه در اصول وحیانی دارد و پاسخگویی نیازهای پیچیده جامعه امروز است.

کلیدواژه ها: کثرت گرایی فرهنگی، اصل تعارف، آیات الهی، امت واحده، حکومت اسلامی.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

جهان معاصر با چالش‌های فزاینده‌ای در حوزه‌ی کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی مواجه است که گاه به سوءتفاهم‌ها و تعارضات میان فرهنگی دامن می‌زند. در این میان، بررسی رویکرد حکومت اسلامی، یا به طور گسترده‌تر دیدگاه اسلام نسبت به این پدیده، اهمیت به‌سزایی می‌یابد. اسلام از طریق قرآن کریم، اصولی را برای مواجهه با تنوع بشری ارائه می‌دهد. آیه‌ی شریفه‌ی «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَنُّكُمْ ...» (حجرات، ۱۳) به‌عنوان سنگ‌بنایی برای فهم نگاه اسلام به روابط انسانی و اجتماعی مطرح است. این آیه با خطاب جهانی «يَا أَيُّهَا النَّاسُ»، تأکید بر منشأ واحد بشر «إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ»، فلسفه‌ی تنوع برای شناخت متقابل «لِتَعَارَفُوا» و معرفی تقوا به عنوان تنها معیار برتری «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ»، چارچوبی بنیادین ارائه می‌دهد. این پژوهش در صدد است تا با واکاوی این چارچوب و دیگر آیات مرتبط، دلالت‌های آن را برای رویکرد حکومت اسلامی به کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی، خصوصاً در تقابل با ایدئولوژی‌های تفرقه‌افکنی چون ملی‌گرایی افراطی روشن سازد.

۲-۱. سؤالات پژوهش

این پژوهش در صدد است تا به مجموعه‌ای از پرسش‌های به‌هم‌پیوسته پاسخ دهد که در کانون آن، واکاوی رویکرد نظری حکومت اسلامی به کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی قرار دارد:

اولاً، این پژوهش به واکاوی مبانی قرآنی در باب مشروعیت و حکمت کثرت می‌پردازد. در این راستا، مفهوم محوری «تعارف» (حجرات، ۱۳) به عنوان فلسفه‌ی غایی تنوع، و تلقی قرآن از گوناگونی زبان‌ها و رنگ‌ها به مثابه‌ی «آیات الهی» (روم، ۲۲) مورد تحلیل قرار می‌گیرد. همچنین، این پژوهش می‌کاود که چگونه معیار انحصاری «تقوا» (حجرات، ۱۳) هرگونه برتری جویی مبتنی بر نژاد و قومیت را از بنیان باطل می‌سازد.

دوماً، این پژوهش به بررسی چارچوب وحدت‌بخش در گفتمان قرآنی می‌پردازد. اینکه مفاهیم کلیدی چون «امت واحده» (انبیاء، ۹۲) و «حبل‌الله» (آل عمران، ۱۰۳) چگونه جامعه‌ای فراملی و مبتنی بر ایمان را ترسیم می‌کنند که هویت‌های قومی را در ذیل خود تعریف کرده و از تفرقه‌جویی می‌نماید. در همین راستا، معنای دینی - شریعتی «ملت» (آل عمران، ۹۵) و تمایز آن با مفهوم سیاسی مدرن، مورد واکاوی قرار می‌گیرد.

نهایتاً، این پژوهش با تحلیل این مبانی، به این پرسش کلیدی پاسخ می‌دهد که چه دلالت‌های نظری و عملی‌ای می‌توان برای سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی یک «حکومت اسلامی» در مواجهه با

کثرت‌گرایی استنباط کرد؛ به گونه‌ای که ضمن پاسداشت تنوعات، وحدت و انسجام امت اسلامی نیز تضمین گردد.

۱-۳. اهمیت و ضرورت پژوهش

اهمیت این پژوهش از آموزه‌های بنیادین قرآن در باب روابط انسانی و ساختارهای اجتماعی نشأت می‌گیرد. فهم دیدگاه قرآن درباره‌ی کثرت‌گرایی برای توسعه‌ی چارچوب مفهومی جامعه‌ی آرمانی اسلامی که در آن هویت دینی در کنار یا فراتر از هویت ملی قرار می‌گیرد، ضروری است. به رسمیت شناختن تنوع زبانی و فرهنگی به عنوان نشانه‌های حکمت الهی و نه دلایلی برای جدایی یا برتری طلبی، جایگزینی سازنده برای ایدئولوژی‌های تفرقه‌افکن معاصر ارائه می‌دهد؛ علاوه بر این، تأکید قرآن بر جبل‌الله به مثابه‌ی عامل وحدت امت، لزوم عدم تضعیف این همبستگی اسلامی توسط تعلقات ملی یا قومی را برجسته می‌سازد. روشن ساختن معنای قرآنی ملت (به معنی راه و شریعت دینی) و تمایز آن از مفهوم سیاسی مدرن ملت، برای جلوگیری از هرگونه برداشت نادرست، حائز اهمیت است؛ لذا این پژوهش به فهم دقیق‌تر اصول اسلامی قابل‌اعمال در مواجهه با چالش‌های معاصر نظام‌سازی، سیاست‌گذاری فرهنگی و همزیستی مسالمت‌آمیز کمک می‌کند.

۲. پیشینه‌ی پژوهش و نوآوری

پژوهش‌های مرتبط با مفاهیم کثرت‌گرایی و وحدت در اسلام را می‌توان در سه رویکرد عمده دسته‌بندی کرد که هر یک از زاویه‌ای به این موضوع نگریسته‌اند. این پژوهش، ضمن بهره‌گیری از دستاوردهای هر سه رویکرد، در صدد است تا با نگاهی یکپارچه‌ساز، خلأهای نظری موجود را پر کرده و راهبردی نوین را در زمینه‌ی سیاست‌گذاری فرهنگی ارائه نماید.

۲-۱. رویکردهای پیشین در مطالعات کثرت‌گرایی و وحدت

۱) رویکرد کلاسیک تفسیری-فقهی: این رویکرد، در آثار مفسران و فقیهان برجسته‌ای چون علامه طباطبایی و علامه فضل‌الله، به تبیین دقیق مبانی الهیاتی و فقهی این مفاهیم پرداخته است. علامه طباطبایی در تفسیر آیه «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا»، «شُعُوبًا» را به «ملل دور از هم» و «قَبَائِلَ» را به «تیره‌های نزدیک به هم» تفسیر می‌کند و حکمت این تنوع را در «تعارف» می‌داند که برای تسهیل روابط اجتماعی و تکامل انسانی ضروری است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۸، ص ۳۲۸). فقیهان نیز با استناد به آموزه‌های قرآنی، تنها ملاک برتری انسان‌ها را «تقوا» معرفی کرده و هرگونه برتری جویی نژادی یا قومی را مردود شمرده‌اند (قرطبی، ۱۴۲۷، ج ۱۶، ص ۲۸). با این وجود، این مطالعات عمدتاً بر تبیین مفاهیم نظری متمرکز بوده‌اند و به دلالت‌های عملی و راهبردی این مبانی در

نظام حکمرانی معاصر نپرداخته‌اند.

۲) **رویکرد نقد ملی‌گرایی در دوران معاصر:** این رویکرد در پاسخ به ظهور دولت-ملت‌های مدرن، به تقابل میان «وحدت امت» و ایدئولوژی‌های تفرقه‌افکن توجه کرده است. سید قطب، ناسیونالیسم افراطی را به «جاهلیت مدرن» تشبیه می‌کند و بر این باور است که جامعه‌ی اسلامی بر پایه‌ی عقیده، و نه نژاد و خون بنا شده است (قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۶، ص ۳۳۵۹). این نگاه، ریشه در آیاتی چون «وَأَعِصُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» دارد که بر اتحاد و پرهیز از تفرقه تأکید می‌کند (آل عمران، ۱۰۳). بیانات مقام معظم رهبری، آیت‌الله خامنه‌ای نیز به همین موضوع اشاره دارد و بر لزوم هوشیاری در برابر «بمب ضد وحدت» که از سوی دشمنان برای ایجاد تفرقه در میان مسلمانان به کار گرفته می‌شود، تأکید دارد (خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۰۶/۰۹). با این حال، این رویکرد بیشتر جنبه‌ی واکنشی و انتقادی داشته و به طراحی یک الگوی جامع و ایجابی برای مدیریت تنوعات نپرداخته است.

۳) **رویکرد تحلیلی-اجتماعی:** در این رویکرد، محققان با نگاهی عمیق‌تر، به کارکردهای اجتماعی مفاهیم قرآنی توجه کرده‌اند. برای مثال، فضل‌الله، «تعارف» را به معنای «غنی‌سازی تجارب انسانی» و «تکامل متقابل» تفسیر می‌کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۱، ص ۱۸۴). این نگاه، تنوع را نه یک تهدید، بلکه فرصتی برای رشد و هم‌افزایی می‌بیند. با وجود این تحلیل‌های ارزشمند، مطالعات این حوزه غالباً پراکنده بوده و به یک چارچوب منسجم و عملی برای سیاست‌گذاری در یک حکومت دینی تبدیل نشده‌اند.

۲-۲. نوآوری و ایده‌ی اصلی پژوهش

پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-استنباطی، از نقاط قوت رویکردهای پیشین بهره می‌برد و در صدد است تا با پر کردن خلأهای موجود، یک چارچوب نظری و عملی برای مدیریت کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی در حکومت اسلامی ارائه دهد. نوآوری اصلی این مقاله در محورهای زیر تبلور می‌یابد:

۱) **یکپارچه‌سازی مفاهیم و ساختار دوگانه:** این پژوهش برخلاف مطالعات پیشین که به هر یک از مفاهیم (وحدت، تنوع، ملت) به صورت مجزا پرداخته‌اند، به ارائه‌ی یک چارچوب الهیاتی دوگانه می‌پردازد. در این چارچوب، «تنوع» (روم، ۲۲؛ حجرات، ۱۳) به عنوان یک حقیقت مشروع و الهی، در ذیل اصل عالی «وحدت» (انبیاء، ۹۲؛ آل عمران، ۱۰۳) تعریف می‌شود. این تحلیل، نه تنوع را نفی می‌کند و نه وحدت را به یکسان‌سازی تقلیل می‌دهد.

۲) **استنباط الگوی سیاست‌گذاری:** این پژوهش فراتر از تبیین مفاهیم نظری، به استنباط دلالت‌های عملی آن برای سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی می‌پردازد. بر اساس مبانی قرآنی، این مقاله، اصول مشخصی را برای حکمرانی پیشنهاد می‌کند که شامل پاسداشت تنوع، تضمین عدالت و نفی تبعیض بر مبنای معیارهای غیرتقوایی است.

۳) تبیین تمایز «ملت» قرآنی و ملی‌گرایی مدرن: این پژوهش با تأکید بر معنای دینی-شریعتی «ملت» (آل عمران، ۹۵) و تبیین تمایز آن با مفهوم مدرن و تفرقه‌افکن ملی‌گرایی، بنیان نظری لازم برای نقد ملی‌گرایی را فراهم می‌آورد. این تمایز نشان می‌دهد که هویت ایمانی، بنیادین‌تر از تعلقات ملی و سرزمینی است و باید بر آن‌ها تقدم یابد.

با این رویکرد، مقاله‌ی حاضر تلاش می‌کند تا با ارائه‌ی یک راهبرد منسجم و عملی، به یکی از مهم‌ترین چالش‌های جوامع اسلامی در زمینه‌ی همزیستی مسالمت‌آمیز و مدیریت جوامع متکثر پاسخ دهد. این چارچوب به یک دولت اسلامی این امکان را می‌دهد که با اتکا به مبانی قرآنی، از فرصت‌های ناشی از تنوع بهره‌برداری کند و همزمان با پرهیز از تفرقه، وحدت و انسجام ملی را تقویت نماید.

۳. مبانی مفهومی و واژگانی از منظر قرآن

این بخش به بررسی و تبیین مفاهیم و واژگان کلیدی قرآن کریم می‌پردازد که در فهم رویکرد اسلام به کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی نقشی اساسی ایفا می‌کنند. این مفاهیم، سنگ‌بنای بحث‌های بعدی مقاله را تشکیل داده و به روشن‌شدن چارچوب قرآنی در این زمینه باری می‌رسانند.

۳-۱. مفهوم ملت در قرآن کریم

آیه‌ی ۹۵ سوره‌ی آل عمران: «قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا...»، در روشن‌ساختن مفهوم «ملت» در گفتمان قرآنی اهمیتی کانونی دارد. این پژوهش استدلال می‌کند که واژه‌ی «ملت»، به‌ویژه در ترکیب «ملة ابراهیم»، بر یک آیین و شریعت دینی دلالت دارد و با مفهوم سیاسی مدرن «ملت-دولت» اساساً متمایز است. درک این تمایز برای جلوگیری از خلط مباحث در حوزه‌ی کثرت‌گرایی دینی و هویت ملی ضروری است. مفسران در تبیین «ملة ابراهیم» تقریباً به اتفاق آراء بر جنبه‌ی دینی و شریعتی آن تأکید کرده‌اند و آن را «دین ابراهیم» (فیروزآبادی، بی‌تا، ص ۵۲؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۳۱) یا «شریعت حنیفیه» (طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۳۴؛ سبزواری، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص ۱۰۱) دانسته‌اند. واژه‌ی کلیدی «حنیفاً» نیز این بُعد را تقویت کرده و به مفاهیمی چون «استقامت بر دین حق» (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۵؛ ابن‌شهر آشوب، ۱۳۶۹ق، ج ۲، ص ۲۰)، «اخلاص» (سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۳۱) و «گرایش از شرک به توحید» (مدرسی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۶۱۷؛ صادقی‌تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۵، ص ۲۵۴) تفسیر شده است. این راه و روش دینی، ابعاد عملی مشخصی مانند مناسک حج و احکام خوردنی‌ها را نیز شامل می‌شود (طبرانی، ۲۰۰۸م، ج ۲، ص ۹۰؛ طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۳۴). رویکرد غالب در میان مفسران، «ملت ابراهیم» را عیناً همان «ملت اسلام» یا امتداد رسالتی آن می‌دانند. از این منظر، پیروی از آن به معنای پذیرش دعوت پیامبر اسلام (ص) است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۸، ص ۲۹۴؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۸؛ قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۵۵)؛ دعوتی که فطری (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۳،

صص ۳۴۸-۳۴۹)، توحیدی (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۶، ص ۱۵۶) و پاک و بی‌آلایش است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۸). بنابراین، تحلیل آراء مفسران نشان می‌دهد که «ملت ابراهیم» در این آیه، به یک نظام اعتقادی- عملی توحیدی اشاره دارد. این مفهوم که بر شریعت و آیین متمرکز است، فاقد دلالت‌های سیاسی و جغرافیایی مفهوم مدرن «ملت» بوده و تمایز آن دو برای تحلیل دقیق‌گفتمان قرآنی ضروری است.

۲-۳. شعوب و قبائل: حکمت تنوع بشری برای تعارف

آیه ۱۳ سوره حجرات، متنی بنیادین در تبیین فلسفه‌ی تنوع بشری در قرآن است. عبارت محوری «وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا» تصریح می‌کند که هدف از گوناگونی‌های انسانی، نه تفاخر و تحاسن، بلکه شناخت متقابل (تعارف) است؛ اصلی که سنگ‌بنای نگرش اسلام به کثرت و روابط انسانی را تشکیل می‌دهد. تحلیل آراء مفسران حول سه محور اصلی این آیه قابل بررسی است: مفهوم‌شناسی «شعوب و قبائل»، تمایزات معنایی آن، و حکمت غایی «تعارف».

۱. مفهوم‌شناسی «شعوب» و «قبائل»: رویکرد سلسله‌مراتبی

دیدگاه غالب در میان مفسران، «شعوب» را یک واحد اجتماعی بزرگ‌تر و فراگیرتر از «قبائل» می‌داند که بر اساس انساب شکل گرفته‌اند. بر این اساس، «شعب» به نسب دور و «قبیله» به نسب نزدیک‌تر اشاره دارد (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۸۸؛ ابوعبیده، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص ۲۲۰). زمخشری این نگرش را در یک سلسله‌مراتب شش‌گانه نظام‌مند کرده است: شعب (جامع قبایل)، قبیله، عماره، بطن، فخذ و فسیله (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۷۴). این چارچوب سلسله‌مراتبی با تفاوت‌های جزئی، توسط بسیاری از مفسران دیگر نیز پذیرفته و نقل شده است (ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص ۱۵۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۱۳۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۳، ص ۳۱۲). فخر رازی نیز ضمن اشاره به این رویکرد، وجه دیگری را مطرح می‌کند که طبق آن، «قبائل» به گروه‌هایی با ریشه‌ی نسبی مشخص (مانند عرب) و «شعوب» به جماعتی با ریشه‌ی نامشخص (مانند عجم) اطلاق می‌شود (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۸، ص ۱۱۲).

۲. تمایز «عرب» و «عجم»

برخی دیگر از مفسران، تمایز میان «شعوب» و «قبائل» را نه سلسله‌مراتبی، بلکه هویتی- جغرافیایی دانسته‌اند؛ به این معنا که «شعوب» به عجم و «قبائل» به عرب اختصاص دارد. این دیدگاه که در منابع روایی و تفسیری متعددی به نقل از ابن عباس یا امام صادق (ع) آمده است (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۲۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۲۰۶؛ حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۵، ص ۹۵)، نشان از یک تلقی رایج در تفاسیر دارد. با این حال، علامه طباطبایی این تمایز را قابل بازگشت به همان دیدگاه اول (بزرگ‌تر یا کوچک‌تر

بودن) می‌داند و آن را یک تفاوت ماهوی تلقی نمی‌کند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸، ص ۳۲۵).

۳. حکمت غایی «لِتَعَارَفُوا»: از شناخت تا هم‌افزایی

مفسران بر این نکته اتفاق نظر دارند که غایت تقسیم‌بندی‌های انسانی، «تعارف» یا شناخت متقابل است، نه تفاخر به انساب (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۸۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۷۴). این شناخت در وهله‌ی اول، کارکردی اجتماعی برای سامان‌بخشی به روابط و جلوگیری از انتساب نادرست افراد دارد (فیروزآبادی، بی‌تا، ص ۴۳۷)؛ با این حال این مفهوم ابعاد عمیق‌تری نیز یافته است؛ تعارف به مثابه‌ی سنگ‌بنای نظم اجتماعی (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸، ص ۳۲۵؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۶، ص ۵۶۰)، در تقابل با «تناکر» (بیگانگی) قرار گرفته و زمینه‌ساز «تناصر» (یاری متقابل) (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۸، ص ۱۱۲)، «تآزر و ائتلاف» (همکاری و اتحاد) (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۷، ص ۲۵۴) و غنی‌سازی تجارب برای تکامل انسانی می‌شود (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۱، ص ۱۵۹). ابن عاشور به زیبایی این حکمت را یک «نظم الهی» برای برقراری پیوندها معرفی می‌کند که متأسفانه انسان‌ها آن را به ابزاری برای «تساکر و تطاحن» (دشمنی و درگیری) تحریف کرده‌اند (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۲۱۴). در مجموع، تحلیل تفاسیر نشان می‌دهد که تنوع بشری در قالب شعوب و قبایل، یک امر الهی با حکمتی مشخص است: ایجاد بستری برای شناخت و برقراری روابط اجتماعی سازنده. این تنوع، فرصتی برای همکاری و هم‌افزایی است، نه محملی برای برتری‌جویی قومی و تفرقه.

۳-۳. امت واحده: جامعه‌ی ایمانی فراتر از مرزهای ملی و قومی

آیه‌ی ۹۲ سوره‌ی انبیاء، «إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً...»، مفهوم بنیادین «امت واحده» را مطرح می‌کند؛ جامعه‌ای که هویت آن بر محور عبودیت الهی استوار است و از مرزهای قومی - ملی فراتر می‌رود. درک این اصل در تقابل با ملی‌گرایی‌های انحصارگرایانه که هویت را صرفاً بر مبنای ملیت تعریف می‌کنند، اهمیتی راهبردی دارد. رویکرد غالب مفسران، «امت واحده» را به معنای دین، شریعت یا طریقت واحدی تفسیر می‌کند که تمامی انبیاء بر آن متفق بوده‌اند (فیروزآبادی، بی‌تا، ص ۲۷۵؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۹۲؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۷، ص ۶۷؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۴۴۰؛ طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۷۷). طبرسی ضمن تأیید این معنا، به ریشه‌ی لغوی «امت» به مثابه‌ی جماعتی با مقصد واحد اشاره می‌کند که این کاربرد مجازی برای «دین» را توجیه می‌کند (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۷، ص ۹۹). این وحدت دینی میان انبیاء، که بر محور توحید است، مورد تأکید مفسرانی چون بیضاوی و ابوالسعود نیز قرار گرفته است (بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۶۰؛ ابوالسعود، ۱۹۸۳م، ج ۶، ص ۸۴). در تبیین دقیق‌تر، برخی مفسران، مخاطب مفهوم «امتکم» را مشخصاً انبیای مذکور در آیات پیشین دانسته‌اند که همگی بر دین توحید اتفاق نظر داشته‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۲، ص ۵۱؛ بقاعی، ۱۴۲۷ق، ج ۵،

ص ۱۱۰). در مقابل این اجماع نسبی، علامه طباطبایی تفسیری کاملاً متمایز ارائه می‌دهد و «امت» را نه به معنای دین، بلکه به معنای «نوع انسانی» می‌داند که به عنوان یک گونه‌ی واحد، باید پروردگار واحد را بپرستند و تفسیر رایج را بعید می‌شمارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۳۲۲). مفسران معاصر مانند آیت‌الله مکارم شیرازی و آیت‌الله سبحانی، این وحدت را ناظر به اصول مشترک (توحید) و وحدت هدف و منهج انبیاء می‌دانند، هرچند شرایع آن‌ها در فروع متفاوت بوده باشد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۱۰، ص ۲۴۰؛ سبحانی تبریزی، ۱۳۹۵، ج ۱۸، صص ۱۶۲-۱۶۳). بنابراین، با صرف نظر از دیدگاه منحصر به فرد علامه طباطبایی، «امت واحده» در این آیه به یک اجتماع ایمانی فراتاریخی اشاره دارد که هویت آن بر پایه‌ی توحید و عبودیت خداوند تعریف می‌شود. این مفهوم، که بر وحدت در اصول و اهداف الهی استوار است، در تقابل مستقیم با ملی‌گرایی افراطی قرار می‌گیرد که هویت‌ها را بر اساس معیارهای قومی یا سرزمینی محدود می‌سازد.

۳-۴. حبل‌الله: محور وحدت امت اسلامی

آیه ۱۰۳ سوره‌ی آل عمران، «وَاَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»، یک اصل محوری در اندیشه‌ی سیاسی-اجتماعی اسلام را بنیان می‌نهد: لزوم وحدت امت حول یک محور الهی. این فرمان، به‌ویژه در تقابل با ملی‌گرایی‌هایی که می‌توانند به تفرقه بر اساس قومیت دامن زنند، اهمیتی استراتژیک می‌یابد و بر اولویت هویت ایمانی بر تعلقات دیگر تأکید می‌کند. تحلیل تفاسیر نشان می‌دهد که «حبل‌الله» (ریسمان الهی) مفهومی جامع با مصادیق متعدد اما هم‌راستاست.

در تبیین مصداق «حبل‌الله»، مفسران بر چند محور اصلی اتفاق نظر دارند. دیدگاه غالب، که با استناد به روایات نبوی تقویت می‌شود، آن را بر «قرآن کریم» منطبق می‌داند؛ این نظر از صحابه و تابعین نقل شده و در آثار عموم مفسران بازتاب یافته است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۹۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۸، ص ۳۱۱؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۳۶۸). در رویکردی نزدیک، گروهی دیگر آن را به «دین اسلام» یا «عهد الهی» تفسیر کرده‌اند که تمسک به آن موجب نجات می‌شود (فیروزآبادی، بی‌تا، ص ۵۳؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۲۹۳؛ شریف الرضی، ۱۴۰۶، ص ۱۲۴). برخی نیز مصادیق اجتماعی تری مانند لزوم همراهی با «جماعت» یا «اخلاص در توحید» را به عنوان حبل‌الله معرفی کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۱؛ ماوردی، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۱۳). در تفاسیر شیعی، این مفهوم با «ولایت اهل بیت (ع)» پیوندی ناگسستگی می‌یابد و روایات متعددی از ائمه (ع)، «حبل‌الله» را بر ولایت علی (ع) و آل محمد (ع) تطبیق می‌دهند (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۰۸؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۹۴؛ کوفی، ۱۴۱۰، ص ۹۰). با این حال، رویکرد جامع‌نگر، این مصادیق را در تعارض با یکدیگر نمی‌بیند. مفسرانی چون طبرسی و آیت‌الله مکارم

شیرازی، با استناد به حدیث ثقلین، معتقدند «حبل الله» مفهومی جامع است که قرآن، پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) را به عنوان محورهای وحدت در بر می گیرد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۸۰۵؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۲۸؛ بلاغی، بی تا، ج ۱، ص ۳۲۲). فرمان «وَاعْتَصِمُوا» با نهی مؤکد «وَلَا تَفَرَّقُوا» تکمیل می شود. این تفرقه، که می تواند اختلاف در دین یا خروج از حق باشد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۳۹۴)، وضعیتی است که خداوند آن را ناپسند می شمارد (طبری، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۲۱). آیه با یادآوری دوران عدوت جاهلی و نعمت الفت اسلامی که جامعه را از «لبه‌ی گودال آتش» نجات داد، بر اهمیت حیاتی این وحدت تأکید می کند. در نتیجه، اعتصام به ریسمان الهی، ضامن انسجام امت در برابر هر عاملی، از جمله ملی گرایی های تفرقه افکن، است.

۳-۵. تنوع زبانی و رنگ‌ها به مثابه‌ی آیات الهی

آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی روم، «وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوَلَانِكُمْ...»، با قرار دادن گوناگونی زبان‌ها و رنگ‌ها در ردیف نشانه‌های عظمت الهی همچون آفرینش آسمان‌ها و زمین، نگرشی عمیقاً مثبت به تنوع انسانی را به نمایش می گذارد. این دیدگاه در تضاد آشکار با رویکردهایی قرار دارد که به دنبال یکسان‌سازی فرهنگی یا برتری جویی نژادی-زبانی هستند. آیه نشان می دهد که کثرت، نه دلیلی برای تخاصم، بلکه جلوه‌ای از حکمت خداوند و نشانه‌ای برای دانایان است. تحلیل تفاسیر، حکمت‌های این تنوع را در سه لایه اصلی آشکار می سازد:

۱) **نشانه‌ی قدرت و توحید الهی:** مفسران به اتفاق آراء، اختلاف زبان‌ها و رنگ‌ها را دلیلی بر قدرت مطلقه، وحدانیت و حکمت خداوند دانسته‌اند. اینکه نوع بشر با وجود وحدت در اصل خلقت (از یک پدر و مادر)، دارای این همه تنوع در لغات (عربی، فارسی و...) و رنگ‌ها (سرخ، سیاه، سفید و...) است، نشانه‌ای آشکار از خالق توانا به شمار می رود (فیروزآبادی، بی تا، ص ۳۴۰؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۴۱۰؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۵، ص ۱۲۰). این تنوع، حجتی بر قدرت خداوند بر آفرینش مجدد مردگان (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۱، ص ۲۱) و نشانه‌ای از صنع پیچیده اوست (ماتریدی، ۱۴۲۶، ج ۸، ص ۲۶۱؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج ۶، ص ۲۷۹). این دیدگاه مورد تأکید عموم مفسران قرار گرفته است (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۱۱، ص ۳۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۵، ص ۹۲).

۲) **حکمت «تعارف» و نظم اجتماعی:** دومین حکمت کلیدی این تنوع، کارکرد اجتماعی آن یعنی امکان «تمایز» و «شناخت متقابل» (تعارف) است. زمخشری به زیبایی استدلال می کند که اگر همه‌ی انسان‌ها یکسان بودند، «تجاهل و التباس» (شناختن و اشتباه گرفتن) رخ می داد و بسیاری از مصالح حیات اجتماعی تعطیل می شد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۷۳). این تمایز برای شناخت دوست از دشمن و صاحب حق از غیر آن ضروری است (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۵، ص ۹۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸،

ج ۴، ص ۲۰۴). مفسران معاصر نیز بر این نکته تأکید دارند که این تفاوت‌ها برای حفظ نظم جامعه و جلوگیری از هرج و مرج، امری حیاتی است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۲، ص ۴۹۷) و زمینه‌ای برای غنی‌سازی تجارب انسانی از طریق تعامل و هم‌آمیزی فرهنگی فراهم می‌آورد (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۸، ص ۱۱۷).

۳) **مخاطبان آیه: «لِلْعَالَمِينَ»:** آیه در پایان، این نشانه‌ها را مختص «عالمین» می‌خواند. مفسران در معنای این واژه، هم معنای عام (عموم مردم) و هم معنای خاص (خردمندان و دانشمندان) را محتمل دانسته‌اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۱، ص ۲۱). برخی با استناد به اختلاف قرائات، میان «العالمین» (مخلوقات) و «العالمین» (دانایان) تمایز قائل شده‌اند (سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۷۳). سید قطب تأکید می‌کند که درک عمق این آیات، نیازمند علم و فراتر رفتن از ظواهر است (قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۵، ص ۲۷۶۳). در رویکردی خاص‌تر در منابع شیعی، «العالمین» بر ائمه (ع) به عنوان دانایان حقیقی تطبیق داده شده است که از این نشانه‌ها برای درک امور بهره می‌برند (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۷۴؛ بحرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۳۴۰). در نهایت، آیه ۲۲ سوره روم، تنوعات انسانی را نه یک امر تصادفی یا معیاری برای برتری، بلکه نشانه‌ای هدفمند از حکمت الهی معرفی می‌کند که بستری برای شناخت متقابل و نظم اجتماعی فراهم می‌آورد. این نگرش قرآنی، هرگونه تبعیض مبتنی بر زبان یا رنگ را بی اعتبار ساخته و کثرت را به عنوان مظهری از غنای خلقت الهی ارج می‌نهد.

۴. تحلیل تفسیری آیه‌ی محوری ۱۳ سوره‌ی حجرات در پرتوآراء مفسران

آیه‌ی ۱۳ سوره‌ی حجرات، به مثابه‌ی یک منشور بنیادین، جهان‌بینی اسلام در قبال کثرت بشری و معیارهای کرامت انسانی را تبیین می‌کند. این بخش، با واکاوی فرازهای این آیه‌ی کلیدی در پرتوآراء مفسران، در صدد است تا ابعاد مختلف این منشور الهی را روشن سازد. این تحلیل با بررسی زمینه‌ی تاریخی (شان نزول) و اهمیت محوری آیه آغاز شده و سپس با تفکیک منطقی فرازهای آیه، از خطاب جهانی آن گرفته تا تبیین فلسفه تنوع و معرفی معیار انحصاری تقوا، به استخراج یک نظام منسجم ارزشی می‌پردازد.

۴-۱. شأن نزول و اهمیت محوری آیه

زمینه‌ی تاریخی نزول آیه‌ی ۱۳ سوره‌ی حجرات، نقش محوری آن را در برهم‌زدن معیارهای جاهلی و بنیان‌نهادن یک جهان‌بینی نوین انسانی، به روشنی آشکار می‌سازد. مفسران، شأن نزول‌های متعددی را گزارش کرده‌اند که همگی در یک نقطه مشترکند: نفی تفاخرهای قومی و نژادی. مشهورترین این روایات، به ماجرای اذان گفتن بلال حبشی پس از فتح مکه بازمی‌گردد؛ هنگامی که برخی اشراف قریش، او را به دلیل رنگ پوست و سابقه‌ی بردگی اش تحقیر کردند و آیه برای مردود شمردن این برتری‌جویی‌ها نازل شد

(مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۴، صص ۹۶-۹۷؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص ۱۵۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۳، ص ۳۱۲). روایات دیگری نیز این پیام را تقویت می کنند؛ از جمله ماجرای سرزنش فردی به واسطه‌ی مادرش توسط ثابت بن قیس (فیروزآبادی، بی تا، ص ۴۳۷؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۳۲۹) و اکراه یک قبیله از ازدواج دخترشان با ابوهند به دلیل جایگاه اجتماعی پایین او (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۲۱۴؛ مراغی، بی تا، ج ۲۶، ص ۱۴۱). این آیه در پاسخ به چنین زمینه‌هایی، یک منشور جهانی برای روابط انسانی ارائه می دهد. آیه با خطاب فراگیر «يَا أَيُّهَا النَّاسُ»، پیام خود را به کل بشریت معطوف می دارد و بلافاصله با یادآوری منشأ واحد انسان‌ها «إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى»، برابری ذاتی همگان را تثبیت می کند. سپس، فلسفه‌ی تنوع بشری را نه عاملی برای تفاخر، بلکه بستری برای شناخت متقابل «لِتَعَارَفُوا» معرفی کرده و در نهایت، با عبارت قاطع «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ»، هرگونه معیار برتری مبتنی بر نژاد، قومیت یا طبقه‌ی اجتماعی را باطل اعلام کرده و «تقوا» را به عنوان تنها ملاک کرامت انسانی معرفی می کند. بدین ترتیب، این آیه با ریشه‌کن کردن ارزش‌های جاهلی، پارادایمی نوین بر پایه‌ی برابری ذاتی و برتری ایمانی-اخلاقی بنا می نهد.

۴-۲. خطاب جهانی یا ایها الناس و دلالت بر فراگیری پیام

عبارت آغازین آیه، «يَا أَيُّهَا النَّاسُ»، از منظر مفسران، نشان‌دهنده‌ی دامنه‌ی وسیع و فراگیر پیام الهی است که به تمامی انسان‌ها، فارغ از هرگونه تمایز، توجه دارد. این خطاب عام، زمینه‌ساز اصولی است که در ادامه‌ی آیه بیان می شود و بر جهان‌شمولی ارزش‌های اسلامی در حوزه‌ی کرامت انسانی و روابط اجتماعی تأکید دارد. ابن عاشور تصریح می کند که خطاب با عنوان الناس به جای المؤمنین به دلیل تناسب با محتوای آیه است که به وحدت اصل خلقت انسان‌ها اشاره دارد (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۲۱۴). زحیلی نیز اشاره می کند که خداوند در این آیه مردم را به عنوان اسم جنس انسانی مورد خطاب قرار داده تا بیان مطلب مناسب‌تر باشد و خطاب به جمیع مردم تعمیم یابد (زحیلی، ۱۴۱۱ق، ج ۲۶، ص ۲۵۹). سید قطب این ندا را متوجه تمامی انسان‌ها، با وجود تمام اختلافات ظاهری‌شان در نژاد و رنگ و قومیت می داند (قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۶، ص ۳۳۴). صادقی تهرانی نیز «یا ایها» را ندایی دوربرد می داند که تمام تفاضلات موهوم والقباب زمینی را نادیده گرفته و همه را تحت عنوان «الناس» مخاطب قرار می دهد (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۷، ص ۲۵۴). این عمومیت خطاب، بستری برای ارائه‌ی یک اصل جهان‌شمول در مورد معیار ارزش‌گذاری انسان‌ها فراهم می آورد.

۴-۳. منشأ واحد بشر و نفی برتری‌های ذاتی نژادی

فراز «إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى» اصل بنیادین وحدت منشأ بشر را تثبیت کرده و هرگونه ادعای برتری ذاتی مبتنی بر نژاد یا نسب را از ریشه باطل می سازد.

در این راستا، دو رویکرد تفسیری اصلی، که هر دو به یک نتیجه منتهی می‌شوند، قابل تشخیص است. رویکرد نخست و غالب، «ذکر و انثی» را به طور خاص به آدم و حوا تفسیر می‌کند، بدین معنا که تمامی انسان‌ها از یک پدر و مادر مشترک ریشه گرفته و لذا در اصل و نسب برابرند (فیروزآبادی، بی تا، ص ۴۳۷؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۴، ص ۹۶؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۳۲۹). مفسرانی چون جصاص و ماتریدی تصریح کرده‌اند که این بیان، هرگونه فضیلت‌تراشی بر مبنای نسب را بی اعتبار می‌سازد (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۲۹۲؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ق، ج ۹، ص ۳۳۶). رویکرد دوم، که نگاهی عام‌تر دارد، «ذکر و انثی» را به مطلق پدر و مادر هر فرد اطلاق می‌دهد؛ یعنی هر انسانی از یک زن و مرد متولد شده و از این منظر نیز همگان برابرند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۷۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۸، ص ۱۱۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۱۳۷). در نهایت، همان‌طور که علامه طباطبایی اشاره می‌کند، هر دو تفسیر به یک نتیجه واحد می‌رسند: انسان‌ها در منشأ خلقت خود تفاوتی ندارند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸، ص ۳۲۵). این تأکید قاطع بر منشأ واحد، هرگونه تقسیم‌بندی ارزشی مبتنی بر خون و نژاد را کاملاً بی اساس می‌سازد.

۴-۴. فلسفه‌ی تنوع ملت‌ها و قبایل برای تعارف و نه تفاخر «وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا»

این فراز از آیه، با معرفی «تعارف» (شناخت متقابل) به عنوان غایت تنوع بشری، غایت‌شناسی کثرت را در اندیشه‌ی قرآنی تبیین می‌کند. صرف نظر از تعاریف دقیق «شعوب» و «قبائل»، مفسران بر این نکته اتفاق نظر دارند که این تقسیم‌بندی‌ها، ابزاری برای شناسایی و ارتباط سازنده است، نه محملی برای تفاخر و تخاصم.

در لایه‌ی نخست، این شناخت، کارکردی اجتماعی برای حفظ انساب و نظم عمومی دارد (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۸۸؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۳۷۴؛ ابن عطیه، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص ۱۵۲). اما مفهوم «تعارف» در نگاه مفسران، به ابعاد عمیق‌تری نیز گسترش می‌یابد. این مفهوم شامل «تناصر» (یاری متقابل) در برابر «تساکر» (بیگانگی) (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۸، ص ۱۱۲)، بستری برای غنی سازی تجارب و تکامل انسانی (فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۱، ص ۱۵۹)، و ضرورتی برای سامان‌دهی به حیات اجتماعی و ارتباطات است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸، ص ۳۲۵؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۶، ص ۵۶۰). ابن عاشور با نگاهی آسیب‌شناسانه، ضمن تأیید این حکمت، تأسف می‌خورد که بشر این ابزار الهی برای ایجاد پیوند را به وسیله‌ای برای «تساکر و تطاحن» (دشمنی و درگیری) بدل کرده است (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۲۱۴).

۴-۵. تقوا به عنوان تنها معیار برتری

فراز پایانی آیه، «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ»، به مثابه‌ی اوج این منشور الهی، یک انقلاب پارادایمی در

نظام ارزشی بشر ایجاد می‌کند. این اصل به صراحت تمام معیارهای مادی و جاهلی برتری از جمله نسب، قومیت، و ثروت را باطل اعلام کرده و «تقوا» را به عنوان تنها ملاک حقیقی کرامت در پیشگاه خداوند معرفی می‌نماید. مفسران با استناد به روایات متعدد نبوی، تأکید می‌کنند که این آیه مستقیماً نخوت جاهلیت و تفاخر به انساب را هدف گرفته است (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۲۲؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۸۸؛ جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۲۹۲). معنای «تقوا» نیز در تفاسیر ابعاد گوناگونی یافته است؛ از انجام واجبات و ترک محرمات (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۸۸) تا تعبیر عمیق عرفانی مانند «دوری از خود و رهایی از نفس» برای نیل به قرب الهی (قشیری، ۲۰۰۰م، ج ۳، ص ۴۴۳). در این دیدگاه، «کرامت» حقیقی نه یک اعتبار دنیوی، بلکه سعادت ابدی و حیات طیبه در جوار پروردگار است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸، ص ۳۲۵). تأثیر این اصل صرفاً الهیاتی نبود، بلکه پیامدهای اجتماعی-تاریخی عمیقی داشت. علامه شعرانی تحلیلی بدیع ارائه می‌دهد که چگونه این اصل مانع از آن شد که فتوحات اسلامی به استعمار اروپایی تبدیل شود؛ زیرا هر قوم مغلوبی با پذیرش اسلام، از حقوقی برابر با قوم غالب برخوردار می‌گشت (شعرانی، ۱۳۸۶ق، ج ۳، ص ۱۱۸۸). در نهایت، این آیه چنان‌که سید قطب بیان می‌کند، به معنای «سقوط تمام ارزش‌های زمینی» و استقرار تنها یک میزان است: تقوای الهی (قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۶، ص ۳۳۴۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ق، ج ۱۶، ص ۵۶۰).

۴-۶. علم و آگاهی مطلق الهی

خاتمه‌ی آیه، «إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ»، یک کارکرد الهیاتی و بلاغی تعیین‌کننده دارد: این دو صفت، هم ضامن اجرای معیار تقوا هستند و هم توجیه‌گر فلسفی آن. مفسران، اغلب میان این دو صفت تمایز قائل شده و «علیم» را به آگاهی از ظواهر و انساب و «خبیر» را به آگاهی از بواطن، نیت و اسرار تفسیر می‌کنند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۸، ص ۱۱۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۱۳۷). این علم مطلق الهی، ضامن آن است که معیار تقوا به درستی اجرا شود، چرا که تقوا امری باطنی است و تنها خداوند می‌تواند متقیان واقعی را از مدعیان تمیز دهد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۶، ص ۵۶۰). فراتر از این نقش تضمینی، مفسرانی چون ابن عاشور و علامه طباطبایی، این فراز را یک «تعلیل» یا توجیه عقلانی برای اصل پیشین می‌دانند (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۶، ص ۲۱۴). از این منظر، آیه استدلال می‌کند که چون خداوند به حقیقت امور «علیم» و از بواطن آن «خبیر» است، معیاری که او (تقوا) برمی‌گزیند، کرامتی حقیقی و مبتنی بر علم مطلق است، برخلاف کرامت‌های وهمی و باطلی که انسان‌ها برای خود ابداع می‌کنند (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱۸، ص ۳۲۵).

بدین ترتیب، این دو صفت الهی، شالوده‌ی نهایی آیه را تشکیل داده و هرگونه ادعای کاذب را بی‌اعتبار می‌سازند.

۵. احترام به تنوعات بشری به مثابه‌ی آیات الهی

قرآن کریم نه تنها به شناسایی و پذیرش تنوعات بشری امر می‌کند، بلکه این گوناگونی‌ها را به عنوان نشانه‌هایی از قدرت، حکمت و ابداع خداوند معرفی می‌نماید. این نگاه، مبنای احترام عمیق اسلام به کثرت‌های فرهنگی و زبانی و نفی هرگونه نگرش یکسان‌ساز یا برتری طلبانه است.

۵-۱. تنوع زبان‌ها و رنگ‌ها نشانه‌ای از قدرت و حکمت الهی

آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی روم، با قرار دادن تنوع زبانی و نژادی در کنار خلقت عظیم کیهانی، به صراحت، کثرت بشری را به عنوان یک «آیت» الهی مورد تأیید قرار می‌دهد. تحلیل تفاسیر نشان می‌دهد که حکمت این تنوع در دو لایه‌ی اصلی قابل بررسی است: یک بعد الهیاتی و یک بعد کارکردی-اجتماعی. در وهله‌ی نخست، مفسران، این تنوع را نشانه‌ای آشکار بر قدرت مطلق، وحدانیت و حکمت خالق می‌دانند (فیروزآبادی، بی تا، ص ۳۴۰؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۴۱۰؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۱، ص ۲۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۹). در لایه‌ای دیگر، این تنوع دارای حکمتی اجتماعی است: امکان «تعارف» یا شناسایی متقابل. بدون این تفاوت‌ها، شناسایی افراد و استواری نظم اجتماعی ناممکن بود (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۷۳؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۵، ص ۹۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۲۰۴). متفکران معاصر این حکمت را به «غناي تجارب انسانی» از طریق تعامل و هم‌آمیزی فرهنگی نیز گسترش داده‌اند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۸، ص ۱۱۷). بنابراین، تنوع زبانی و رنگی در این نگاه، نه امری تصادفی، بلکه آیت و نشانه‌ای هدفمند از حکمت الهی است که هم به شناخت مبدأ (بعد الهیاتی) و هم به انتظام حیات بشری (بعد اجتماعی) یاری می‌رساند و زمینه را برای نگرشی مثبت به کثرت فراهم می‌آورد.

۵-۲. نفی نگاه‌های یکسان‌ساز یا برتری طلبانه نسبت به یک زبان یا نژاد خاص

منطق قرآنی در نفی یکسان‌سازی فرهنگی و برتری‌جویی قومی، بر یک سنگ‌بنای دوگانه استوار است: ابطال معیارهای کاذب و تثبیت ارزش ذاتی کثرت.

از یک‌سو، آیه‌ی ۱۳ سوره‌ی حجرات با اصل قاطع «إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ»، هرگونه اعتبار مبتنی بر نسب، قومیت و رنگ را از ریشه باطل می‌سازد (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۲۲؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۸۸؛ جصاص، ۱۴۰۵ق، ج ۵، ص ۲۹۲). این اصل، چنان‌که سید قطب می‌گوید، به معنای سقوط تمام ارزش‌های زمینی و استقرار تنها یک میزان الهی برای کرامت است (قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۶، ص ۳۲۹۲-۳۲۹۵). از سوی دیگر، آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی روم این منطق را با ارزش‌گذاری مثبت بر تنوع، تکمیل می‌کند. این آیه، گوناگونی زبان‌ها و رنگ‌ها را نه یک واقعیت خنثی، بلکه یک «آیت» الهی و مظهري از حکمت او معرفی می‌نماید که برای «تعارف» و انتظام حیات اجتماعی ضروری است

(زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۷۳). بنابراین، تلاش برای همگون‌سازی، نوعی تقابل با حکمت الهی و محو آیات او تلقی می‌شود. علامه شعرانی در تحلیلی تاریخی-اجتماعی، پیامد این نگرش دوگانه را به تصویر می‌کشد. او استدلال می‌کند که انکار اختلاف نژادی توسط اسلام مانع از آن شد که فتوحات اسلامی به استعمار اروپایی بدل شود؛ زیرا اسلام با ارائه‌ی معیار تقوا، راهی برای کسب برابری کامل پیش روی هر قومی قرار می‌داد، در حالی که استعمار بر برتری نژادی تغییرناپذیر استوار بود (شعرانی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۰-۲۵۲). در نتیجه، رویکرد قرآنی با یک منطق جامع، هم‌زمان، هم‌بنیان‌های نظری برتری‌جویی را ویران می‌کند و هم با ارزش نهادن به تنوع به مثابه‌ی آیت الهی، چارچوبی برای همزیستی محترمانه بنا می‌نهد.

۶. اصل وحدت اسلامی و نفی تفرقه در پرتو آیات

قرآن کریم، ضمن به رسمیت شناختن تنوعات بشری، بر اصل بنیادین وحدت امت اسلامی و نفی هرگونه تفرقه و اختلاف تأکید می‌ورزد. این بخش به بررسی آیاتی می‌پردازد که این اصل را تبیین کرده و جایگاه تعلقات دیگر، از جمله هویت‌های ملی و قومی را در برابر این وحدت فراگیر روشن می‌سازند.

۶-۱. امت واحده در اسلام: فراتر از مرزهای ملی و قومی

آیه‌ی ۹۲ سوره‌ی انبیاء با طرح مفهوم «امت واحده»، یک الگوی جامعه‌شناختی جایگزین برای هویت جمعی ارائه می‌دهد که در تقابل مستقیم با ملی‌گرایی سکولار قرار می‌گیرد. این الگو، که بر محور عبودیت الهی استوار است، هویت را از قید مرزهای قومی و ملی رها ساخته و آن را بر پایه‌ی ایمانی بنا می‌نهد. غالب مفسران، «امت واحده» را نه یک اجتماع سیاسی، بلکه به معنای «دین واحد» یا «شریعت واحد» تفسیر کرده‌اند (فیروزآبادی، بی‌تا، ص ۲۷۵؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۳، ص ۹۲؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۷، ص ۶۷؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۶۰). این دین واحد، همان اصول مشترک توحیدی است که تمامی انبیاء، علی‌رغم تفاوت‌های زمانی و مکانی، منادی آن بوده‌اند (سبحانی تبریزی، ۱۳۹۵، ج ۱۸، ص ۱۶۳). بر اساس این مبانی تفسیری، پیوند وحدت‌بخش در این امت، ماهیتی «عقیدتی» دارد، نه جغرافیایی یا نژادی. این هویت ایمانی فراگیر، سایر هویت‌های فرعی (مانند هویت ملی یا قومی) را نفی نمی‌کند، بلکه آن‌ها را در چارچوبی وسیع‌تر تعریف کرده و بر آن‌ها اولویت می‌یابد. در نتیجه، از تبدیل شدن این تعلقات به عاملی برای «تفرقه» که قرآن مکرراً از آن نهی کرده، جلوگیری می‌کند.

۶-۲. دعوت به وحدت حول حبل الله و پرهیز از تفرقه

آیه‌ی ۱۰۳ سوره‌ی آل عمران، با یک فرمان دوگانه، اصل بنیادین انسجام سیاسی-الهیاتی امت اسلامی را بنا می‌نهد. محور این وحدت، «حبل الله» (ریسمان الهی) است؛ مفهومی که مفسران آن را بر مصادیق

جامعی چون قرآن، دین اسلام و ولایت اهل بیت (ع) تطبیق داده‌اند که همگی بر یک مرجعیت الهی انسجام‌بخش دلالت دارند (فیروزآبادی، بی تا، ص ۵۳؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۴، ص ۲۱؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۰۸). نهی مؤکد «وَلَا تَفْرُقُوا» این اصل را تکمیل کرده و به طور مستقیم، وضعیت تشیت و خصومت جاهلی را هدف قرار می‌دهد، به‌ویژه عداوت میان قبایلی چون اوس و خزرج (قمی، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۰۸؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۳۲۹). این همان تفرقه‌ای است که جامعه را در آستانه‌ی «شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ» (لبه‌ی پرتگاه آتش) قرار داده بود که مفسران آن را کفر و تفرقه معنا کرده‌اند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۲۹۳). آیه با یادآوری نعمت الفت پس از دشمنی، بر اهمیت این وحدت تأکید می‌ورزد. بدین ترتیب، این فرمان دوگانه (اعتصام و نفی تفرقه) به مثابه‌ی یک اصل راهبردی عمل می‌کند که کیان امت اسلامی را در برابر بازگشت به عصبیت‌های جاهلی و هر عامل اختلاف‌افکن دیگری حفظ می‌نماید.

۳-۶. جایگاه تعلقات ملی در برابر وحدت امت اسلامی

چارچوب قرآنی، یک رابطه‌ی سلسله‌مراتبی میان هویت دینی و وحدت‌بخش و تعلقات قومی - ملی متکثر را ترسیم می‌کند. این چارچوب، بر اساس مفاهیم بنیادینی چون «امت واحده» (انبیاء، ۹۲) و «اعتصام به حبل الله» (آل عمران، ۱۰۳) استوار است که هر دو، یک جامعه‌ی ایمانی فراملی را به عنوان ایده‌آل معرفی می‌نمایند. این امر با مفهوم قرآنی «ملت» به مثابه‌ی یک آیین و شریعت دینی (آل عمران، ۹۵) نیز تقویت می‌شود که نشان‌گر اولویت هویت عقیدتی بر هویت جغرافیایی است. در این منظومه، «ملی‌گرایی» به مثابه‌ی یک ایدئولوژی که می‌تواند به تفرقه دامن زند، مستقیماً در تعارض با فرمان مؤکد «وَلَا تَفْرُقُوا» قرار می‌گیرد. مفسران معاصر، با درک خطرات عصر جدید، به صراحت این تقابل را برجسته کرده‌اند. رشید رضا و مراغی، عصبیت‌های ملی‌گرایانه (جنسیات وطنیه) را مصداق همان تفرقه‌ی جاهلی دانسته و آن را مغایر با دعوت قرآن به وحدت ذیل پرچم الهی می‌دانند (رشید رضا، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۱۹؛ مراغی، بی تا، ج ۴، ص ۱۶). با این حال، قرآن این تعلقات را به کلی نفی نمی‌کند، بلکه آن‌ها را «بازتعریف» می‌کند. تنوعات قومی و فرهنگی که به عنوان «آیات الهی» به رسمیت شناخته شده‌اند (حجرات، ۱۳؛ روم، ۲۲)، ابزاری برای «تعارف» هستند، نه «تفاخر». بنابراین، از منظر قرآن، تعلقات ملی تا زمانی مشروعیت دارند که در ذیل اصل عالی «وحدت امت» تعریف شوند و به عاملی برای تضعیف این انسجام بنیادین یا برتری‌جویی یک قوم بر دیگری تبدیل نگردند.

۷. دلالت‌های رویکرد قرآنی به کثرت‌گرایی برای حکومت اسلامی

مبانی قرآنی که در بخش‌های پیشین مورد بررسی قرار گرفت، شامل اصل تعارف، احترام به تنوعات بشری به مثابه‌ی آیات الهی، نفی برتری‌جویی‌های نژادی و قومی، و تأکید بر وحدت امت اسلامی،

دلالت‌های مهمی برای رویکرد یک حکومت اسلامی به پدیده‌ی کثرت‌گرایی فرهنگی و زبانی در جامعه دارد. این بخش به استنباط این دلالت‌ها با اتکا به تفاسیر و تحلیل‌های ارائه شده می‌پردازد.

۷-۱. تعارف به مثابه‌ی اصل سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی

اصل تعارف (شناخت متقابل) که در آیه‌ی ۱۳ سوره‌ی حجرات به عنوان فلسفه‌ی تنوع شعوب و قبایل معرفی شده است، می‌تواند و باید به عنوان یکی از اصول بنیادین در سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی حکومت اسلامی مدنظر قرار گیرد. مفسران تأکید کرده‌اند که هدف از این تنوع، نه تفاخر و تخاصم، بلکه شناخت یکدیگر، برقراری ارتباط و حتی تناصر و یاری متقابل است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲۸، ص ۱۱۲). چنان‌که سید محمدحسین فضل‌الله اشاره دارد، تعارف، غایت تنوع و وسیله‌ای برای غنای تجارب انسانی و رسیدن به تکامل است (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۲۱، ص ۱۵۹). این شناخت متقابل، زمینه‌ساز همکاری و هم‌افزایی میان گروه‌های مختلف فرهنگی و زبانی در جامعه می‌شود. بنابراین، حکومت اسلامی موظف است بسترهای لازم برای تحقق تعارف را فراهم آورد. این امر می‌تواند شامل سیاست‌هایی برای ترویج گفت‌وگو میان فرهنگ‌ها، حمایت از تبادلات فرهنگی سازنده، آموزش زبان‌ها و فرهنگ‌های مختلف موجود در جامعه (در چارچوب حفظ هویت اسلامی) و مقابله با هرگونه تبلیغات یا اقدامی باشد که به سوءتفاهم، بدبینی و دشمنی میان گروه‌های فرهنگی و زبانی دامن می‌زند. هدف نهایی باید ایجاد جامعه‌ای باشد که در آن، تنوع فرهنگی نه تنها تحمل، بلکه به عنوان یک فرصت برای رشد و تعالی شناخته شده و مورد تشویق قرار گیرد تا از این طریق، همان‌گونه که صادقی تهرانی اشاره می‌کند، تأزر و ائتلاف (همکاری و همبستگی) در جامعه محقق شود (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۷، ص ۲۵۴).

۷-۲. احترام و پاسداشت تنوعات فرهنگی و زبانی به عنوان آیات الهی

نگاه قرآن به تنوع زبان‌ها و رنگ‌ها به عنوان آیات الهی (روم، ۲۲) دلالت بر ضرورت احترام، حفظ و حتی پاسداشت این تنوعات در چارچوب سیاست‌های حکومت اسلامی دارد. همان‌گونه که در بخش ۳/۱ بررسی شد، مفسران این تنوع را نشانه‌ای از قدرت، حکمت و ابداع خداوند دانسته‌اند که برای مقاصد مهمی چون امکان شناخت و تمایز (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۷۳) و نظم اجتماعی (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱ق، ج ۱۲، ص ۴۹۷) ضرورت دارد. از این منظر، حکومت اسلامی نمی‌تواند نسبت به زبان‌ها، گویش‌ها، آداب و رسوم و سایر مظاهر فرهنگی اقوام مختلف ساکن در قلمرو خود بی تفاوت باشد یا سیاست یکسان‌سازی فرهنگی را در پیش گیرد؛ بلکه، همان‌طور که از دستورالعمل بهره‌گیری از آیه‌ی ۲۲ سوره‌ی روم برمی‌آید، اسلام این تنوع را به رسمیت شناخته و آن را نشانه‌ای از حکمت الهی می‌داند، نه دلیلی برای جدایی و برتری طلبی. بنابراین، حکومت اسلامی باید در جهت حفظ و ترویج جنبه‌های مثبت این تنوعات فرهنگی و زبانی، تا جایی که با اصول و ارزش‌های بنیادین اسلامی در

تعارض نباشد، تلاش کند. این امر می‌تواند شامل حمایت از ادبیات، هنر، میراث فرهنگی اقوام مختلف، و همچنین تضمین حق استفاده از زبان مادری در برخی شئون اجتماعی و آموزشی (در کنار زبان رسمی مشترک) باشد. این رویکرد، نه تنها با روح قرآن سازگار است، بلکه به تقویت همبستگی ملی بر پایه‌ی احترام متقابل نیز کمک می‌کند.

۷-۳. تضمین عدالت و نفی تبعیض بر اساس تقوا

اصل قرآنی «إِنْ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ» (حجرات، ۱۳) که تقوا را تنها معیار برتری و کرامت انسان نزد خداوند معرفی می‌کند، حکومت اسلامی را موظف به تضمین عدالت و نفی هرگونه تبعیض بر اساس نژاد، قومیت، زبان، رنگ یا سایر تمایزات ظاهری می‌سازد. مفسران به اتفاق آراء، این آیه را ردی بر تمامی تفاخرهای جاهلی و برتری‌جویی‌های مبتنی برحسب و نسب دانسته‌اند (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۲۲)، (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۶، ص ۸۸). بنابراین، در یک حکومت اسلامی، تمامی شهروندان، صرف‌نظر از تعلقات قومی، زبانی یا فرهنگی خود، باید از حقوق شهروندی یکسان برخوردار باشند. قوانین و سیاست‌های حکومت نباید به گونه‌ای باشد که به طور مستقیم یا غیرمستقیم، منجر به تبعیض علیه گروهی خاص یا امتیازدهی به گروهی دیگر بر اساس معیارهای غیر از تقوا و شایستگی‌های فردی شود. همان‌طور که علامه شعرانی اشاره کرده‌اند، یکی از وجوه تمایز فتوحات اسلامی با استعمار، برخورداری اقوام مختلف از حقوق برابر پس از پذیرش اسلام بوده است (شعرانی، ۱۳۸۶، ج ۳، ص ۱۱۸۸). حکومت اسلامی باید با الهام از این اصل، عدالت اجتماعی را در تمامی ابعاد، از جمله توزیع فرصت‌ها، امکانات، و اجرای قوانین، نسبت به همه‌ی گروه‌های فرهنگی و زبانی تضمین نماید و با هرگونه نمود تبعیض نژادی یا قومی به شدت مقابله کند.

۷-۴. ایجاد موازنه میان وحدت امت و کثرت فرهنگی

یکی از چالش‌های اساسی و در عین حال وظایف مهم حکومت اسلامی، ایجاد موازنه‌ای صحیح و پایدار میان اصل وحدت امت اسلامی و واقعیت کثرت فرهنگی و زبانی در جامعه است. همان‌طور که در بخش‌های گذشته بیان شد، قرآن کریم از یک‌سو، بر مفهوم امت واحده (انبیاء، ۹۲) که بر پایه‌ی ایمان و عبودیت پروردگار شکل گرفته و فراتر از مرزهای ملی و قومی است، و از سوی دیگر بر لزوم اعتصام به حبیل‌الله (آل عمران، ۱۰۳) به‌عنوان محور وحدت و پرهیز از تفرقه تأکید می‌کند. در عین حال، تنوع شعوب و قبایل را برای تعارف (حجرات، ۱۳) و اختلاف زبان‌ها و رنگ‌ها را از آیات الهی (روم، ۲۲) می‌داند. ایجاد این موازنه مستلزم آن است که حکومت اسلامی، ضمن تأکید بر هویت دینی و اسلامی به‌عنوان عامل اصلی وحدت و همبستگی امت، و مقابله با هرگونه ملی‌گرایی افراطی یا عصیبت قومی که منجر به تفرقه و تضعیف وحدت اسلامی شود، کثرت و تنوع فرهنگی و زبانی را به‌عنوان یک واقعیت و یک

آیت الهی به رسمیت شناخته و آن را محترم شمارد. اصل تعارف می‌تواند به‌عنوان راهکاری قرآنی برای مدیریت این رابطه و تبدیل تنوع به فرصتی برای هم‌افزایی و رشد متقابل عمل کند. سیاست‌های حکومت اسلامی باید به گونه‌ای تنظیم شود که ضمن تقویت پایه‌های وحدت دینی و ملی (در معنای همبستگی ساکنان یک سرزمین) به حقوق فرهنگی و زبانی گروه‌های مختلف نیز احترام گذاشته و زمینه را برای مشارکت فعال آنان در حیات اجتماعی، فرهنگی و سیاسی کشور فراهم آورد، بدون آنکه این تنوعات منجر به واگرایی و تضعیف انسجام کلی امت گردد.

۸. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان می‌دهد که گفتمان قرآنی، از طریق یک چارچوب الهیاتی منسجم، به تبیین رابطه‌ای پیچیده و سلسله‌مراتبی میان «کثرت» و «وحدت» می‌پردازد که می‌تواند مبنای نظری و عملی رویکرد حکومت اسلامی به جوامع متکثر باشد. این چارچوب بر دو اصل مکمل استوار است: مشروعیت‌بخشی به تنوع و اولویت‌بخشی به وحدت ایمانی. نخست، قرآن با ارائه‌ی مفاهیمی چون «تعارف» و تأکید بر منشأ واحد بشری (حجرات، ۱۳) و معرفی تنوعات زبانی و نژادی به عنوان «آیات الهی» (روم، ۲۲)، نه تنها کثرت را به رسمیت می‌شناسد، بلکه به آن ارزشی مثبت و الهیاتی می‌بخشد. این نگرش، بنیان هرگونه برتری‌جویی ذاتی را ویران ساخته و هر تلاشی برای یکسان‌سازی فرهنگی را در تقابل با حکمت الهی قرار می‌دهد. دوم، این کثرت مشروع در چارچوب یک اصل وحدت‌بخش عالی‌تر تعریف می‌شود. مفاهیمی چون «امت واحده» به مثابه‌ی یک اجتماع ایمانی فراملی (انبیاء، ۹۲) و فرمان «اعتصام به حبل‌الله» (آل عمران، ۱۰۳)، یک هویت فراگیر مبتنی بر عقیده را بر هویت‌های قومی و ملی مقدم می‌دارند. این همان «ملت» ابراهیمی است که ماهیتی دینی - شریعتی دارد، نه صرفاً سیاسی - جغرافیایی (آل عمران، ۹۵). بر این اساس، رویکرد حکومت اسلامی به کثرت‌گرایی، نه نفی هویت‌های قومی، بلکه مدیریت آن‌ها در ذیل یک هویت جامع‌تر است. این رویکرد، دلالت‌های نظری و عملی روشنی دارد. از منظر نظری، الگویی از همزیستی ارائه می‌شود که در آن کرامت ذاتی انسان‌ها تضمین شده و تعلقات فرعی، ذیل یک هدف متعالی تعریف می‌شوند. از منظر عملی، حکومت موظف است با سیاست‌گذاری‌های خود، ضمن حمایت از تنوعات فرهنگی به عنوان میراثی گران‌بها، با هرگونه تبعیض مبارزه کرده و زمینه‌های «تعارف» را برای تحقق یک هم‌افزایی سازنده فراهم آورد. این موازنه‌ی دقیق میان احترام به کثرت و حفظ وحدت، مانع از آن می‌شود که تنوعات به عامل واگرایی تبدیل شوند. با اذعان به اینکه این پژوهش بر منابع تفسیری متمرکز بوده است، پیشنهاد می‌شود در مطالعات آتی، این مبانی با رویکردهای فقهی - حقوقی و تجارب تاریخی جوامع اسلامی تطبیق داده شوند. در نهایت، قرآن کریم با ارائه‌ی اصولی چون تعارف، احترام به تنوع، نفی برتری‌جویی‌های کاذب و تأکید بر وحدت ایمانی، راهبردی متعالی و کارآمد برای مدیریت جامعه‌ای متکثر و در عین حال منسجم ارائه می‌دهد که الگویی برای تحقق همزیستی سازنده و رشد همگانی است.

منابع

قرآن کریم.

- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسبع المثانی*. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۶۹). *مشابه القرآن و مختلفه*. قم: بیدار.
- ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ق). *تفسیر التحریر والتنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور*. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن عطیة، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- ابوالسعود، محمد بن محمد. (۱۹۸۳م). *تفسیر ابی السعود (ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم)*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ابوعبیده، معمر بن مثنی. (۱۳۸۱ق). *مجاز القرآن*. قاهره: مکتبة الخانجی.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان. (۱۴۱۵ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسة البعثة، قسم الدراسات الإسلامیة.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر. (۱۴۲۷ق). *نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- بلاغی، محمدجواد. (بی تا). *آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*. مکتبة الوجدانی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- جصاص، احمد بن علی. (۱۴۰۵ق). *احکام القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور الثقلین*. قم: اسماعیلیان.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۰). *بیانات در دیدار مسئولان نظام و سفرای کشورهای اسلامی*. قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17127>
- رشید رضا، محمد. (۱۴۱۴ق). *تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار*. بیروت: دار المعرفة.
- زحیلی، وهبه. (۱۴۱۱). *التفسیر المنیر فی العقیة و الشریعة و المنهج*. دمشق: دار الفکر.
- زمخشري، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*. بیروت: دار الکتاب العربی.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۹۵). *منیة الطالبین فی تفسیر القرآن المبین*. قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- سبزواری، محمد. (۱۴۰۶ق). *الجدید فی تفسیر القرآن المجید*. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ق). *تفسیر السمرقندی المسمى بحر العلوم*. بیروت: دار الفکر.
- سید قطب، بن ابراهیم شاذلی. (۱۴۲۵ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
- شریف الرضی، محمد بن حسین. (۱۴۰۶ق). *تلخیص البیان فی مجازات القرآن*. بیروت: دار الأضواء.
- شعرانی، ابوالحسن. (۱۳۸۶). *پژوهش های قرآنی علامه شعرانی در تفاسیر مجمع البیان، روح الجنان و منهج الصادقین*. قم: بوستان کتاب.

- صادقی تهرانی، محمد. (۱۴۰۶ق). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن والسنة*. قم: فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸م). *التفسیر الكبير: تفسیر القرآن العظيم*. اربد، اردن: دار الكتاب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). *التفسیر (تفسیر العیاشی)*. تهران: مكتبة العلمية الاسلامية.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). *التفسیر الكبير (مفاتیح الغیب)*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- فضل الله، محمدحسین. (۱۴۱۹ق). *من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک.
- فیروزآبادی، مجدالدین أبوطاهر. (بی تا). *تنویر المقباس من تفسیر ابن عباس*. بیروت: دار الكتب العلمية.
- قاسمی، جمال الدین. (۱۴۱۸ق). *تفسیر القاسمی المسمى محاسن التأویل*. بیروت: دار الكتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۲۰۰۰م). *لطائف الاشارات: تفسیر صوفی کامل للقرآن الکریم*. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۳). *تفسیر القمی*. قم: دار الكتاب.
- کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ق). *تفسیر فرات الکوفی*. تهران: وزارت فرهنگ وارشاد اسلامی، مؤسسه طبع و نشر.
- ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ق). *تأویلات أهل السنة*. بیروت: دار الكتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون.
- ماوردی، علی بن محمد. (بی تا). *النکت والعیون تفسیر الماوردی*. بیروت: دار الكتب العلمية، منشورات محمد علی بیضون.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۴۱۹ق). *من هدی القرآن*. تهران: دار محبی الحسین.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار الفكر.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۱ق). *الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل*. قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (ع).